

REFORMA OBREDNEGA PETJA SRBSKE PRAVOSLAVNE CERKVE NA ZAČETKU XIII. STOLETJA

Cvjetko R i h t m a n

Zdi se, da je pojav bogomilov in njihovo širjenje po srbskih deželah v 12. stol. povzročil ne samo vretje v življenju srbske cerkve, ampak tudi določene spremembe v organizaciji in obliki liturgije, s tem pa tudi neizogibno oddaljevanje od liturgije vladajoče bizantinske cerkve. Zato je povsem sprejemljiva domneva, da se je že v tem času začelo obredno petje srbske cerkve razlikovati od prvotnega bizantinskega. Takšen proces, ki ga označuje tendenca, da se prvotni, bolj razviti bizantinski napev poenostavi in prilagodi lokalnim oblikam glasbene prakse, je razumeti pri bogomilih kot na ostalem področju srbske cerkve po eni strani kot nagibanje k enostavnosti, h kateri so bogomili, ki so se izogibali sijaja in razkošja, težili, po drugi strani pa je vzrok temu majhno število cerkva, ki so bile še zanemarjene.

Preobrat je nastopil v drugi polovici 12. stol. za Štefana Nemanje, ko je srbska država zavzela ostro in negativno stališče do bogomilstva in ko se je v teh pogojih in v tem smislu občutila potreba, da se cerkvene razmere uredi. Iz podatkov, ki govore o obrednem cerkvenem petju v Srbiji pred Štefanom Nemanjo kakor tudi za njegovega vladanja,¹ je sklepati, da se je v obdobju urejevanja cerkvenih razmer občutila tudi na tem zelo važnem področju prav ista potreba. Vendar je pravo reformo cerkvenega petja, kot je to povsem jasno razvidno iz Savove Biografije Štefana Nemanje in iz Biografije sv. Save meniha Teodozija,² izvedel šele Rastko, najmlajši sin Štefana Nemanje, ko je kot Sava I. ustanovil srbsko avtokefalno nadškofijo. Reforma je bila potrebna ne le zato, ker se je pod omenjenimi zgodnejšimi pogoji petje oddaljilo od bizantinskega, ker je bilo v nekem smislu zaostalo in ker se je zamešal red in mesto posameznih pesmi v liturgiji, ampak tudi zato, ker je nekako prav v tem času³

¹ Glej stare srbske biografije v prevodu Milivoja Bašića. Izdaja Srpske književne zadruge, Kolo XXVII., št. 180. Beograd, 1924.

² Ibid.

³ Za Komnena v 12. stol. je vpisan v Carigradu Tipik samostana sv. Save pri Jeruzalemu, ker so sodili, da je ta samostan najbolje ohranil izročilo apostolov in cerkvenih očetov. S tem so ukinjeni posebni običaji grških cerkev, kolikor niso vključeni v uradno liturgijo Bizanca. Tradicijo je verjetno kodificiral Janez Mansur (umrl l. 749 ali 754), imenovan Damaskin (po tem, ker je bil doma iz Damaska). Njemu se pripisuje

bizantinska cerkev (a za njo vse ostale cerkve v Evropi) dokončno sprejela tako imenovano hagiopolitsko⁴ tradicijo, t. j. tradicijo samostana sv. Save pri Jeruzalemu kot uradno.

Največ zaslug za uvajanje jeruzalemske tradicije — le-ta je imela med drugim na področju cerkvenega petja organizacijo oktoeha — je imel v Grčiji samostan na gori Athos (Sveta Gora). Ta samostan raznih narodnosti je tudi prej vzdrževal žive zveze z omenjenim samostanom pri Jeruzalemu, ki je užival v cerkvenih vprašanjih na Bližnjem vzhodu nedotakljivo avtoriteto.⁵ Vendar pa so se sedaj te zveze še okrepile. Tako začenja gora Athos neposredno sprejemati vplive, ki so se poprej zlivali v Carigrad, postaja pomembno središče bizantinske cerkvene umetnosti in kmalu zatem preraste v najpomembnejše⁶ kulturno središče bizantinske cerkve, tako da prevzame analogno vlogo, kakor sta jo na zahodu imela znameniti kulturni središči srednjega veka, benediktinska samostana Monte Cassino in St. Gallen.

V to sredino pride Rastko Nemanja, v času ko ta razvije svojo največjo dejavnost. Tu si pridobi izobrazbo, vstopi v meniški red (najprej v ruskem samostanu Pantelejmonu, potem pa prestopi v grški samostan Vatoped), prejme drugo ime Sava (po smrti sv. Sava) in biva vrsto let. Tu se temeljito pripravi za svoje poznejše poslanstvo.

Po menihu Teodoziju sv. Sava ni imel osnovne misije, kateri se je posvetil, od vsega početka na umu, ampak mu je bila skoro vsiljena pozneje po naključju okoliščin, v katerih se je njegova dežela znašla po smrti Štefana Nemanje. Zapustitev samostana in povratek v domovino za vlade njegovega brata Štefana Prvovenčanega je zahtevala potreba, da predvsem intervenira na političnem področju, a šele potem na področju urejevanja cerkvenih zadev. Glede na njegov položaj, poreklo, izobrazbo, sposobnost in smisel za organizacijo pa ta poslednja naloga, kakor lahko po vsem sodimo, ni mogla mimo njega.

Celokupno delo sv. Save pri zgrajevanju in urejevanju srbske cerkve govori zelo prepričljivo o tem, kako je bil prežet s svetogorskim duhom. Čeprav na začetku svojega bivanja na Athosu ni imel namere, da se vrne v domovino, niti da bi v njej prevzel katerokoli funkcijo, pa je vendar že tedaj mislil na prihodnji razvoj srbske cerkve in želel zagotoviti njeno trajno povezavo s skupnostjo samostana na gori Athosu. Še za svojega očeta je ustanovil z njegovo pomočjo samostan Hilandar, katerega pomen kot vzgajališča duhovniškega naraščaja in sploh kot vzgojne srbske usta-

---

tudi organizacija Osmoglasnika (Oktoeha) — najvažnejše glasbeno obredne pridobitve te tradicije. (Pr. A. Gastoué, Catalogue des Manuscrits de Musique Byzantine, Publications de la Société Internationale de Musique, Paris, 1907, str. 2)

⁴ Hagiopolitska ali jeruzalemska tradicija (ἡ ἀόπτια) — »Sveto mesto« — tradicija samostana sv. Save blizu Jeruzalema.

⁵ Ta samostan si je pridobil ugled z delovanjem svojih treh menihov »melodov«: Damaskina, Kozme (poznejšega majumskega nadškofa) in Teofana Graptosa, ki so bili kakor njihov predhodnik Roman Sladkopevec (»Princeps melodorum«) vsi po rodu iz Damaska v Siriji.

⁶ V 14. in 15. stol. je gora Athos središče bizantinske umetnosti, ki je prav tu doživljala svojo drugo in poslednjo renesanso. (Henry Martin, La Grammaire des Styles, L'Art Byzantin, Paris, 1930. p. 6.)

nove v takšnem središču je bil v tisti dobi zelo velik. Da bi se ravnal po vzoru Svete gore, da poglobi svoje znanje pri samem viru hagiopolitske tradicije, je dvakrat potoval na vzhod, kjer je obiskoval samostane, med temi zlasti matični samostan sv. Save pri Jeruzalemu, se sestal s patriarhom in se — kot to dobesedno navaja njegov biograf — »posvetoval o cerkvenih zadevah in se učil.«⁷

Od istega avtorja zvmemo, da je sv. Sava pokazal veliko zanimanje za vse umetnosti, ki so v službi liturgije. Tako je npr., ko so začeli zidati cerkev v Žiči, prišel »pogledat, kako zidajo«, ker »je pripeljal s seboj mnogo večjih zidarjev in kamnosekov iz Grčije. Sam pa jih je tudi učil, kako naj vse po njegovi volji okrase«. Ko pa je šla gradnja h koncu, »se je sam brigal za dograditev cerkve, ker je pripeljal iz Konstantinopla kamnoseke in slikarje«.⁸ Od vseh umetnosti je sv. Sava posvečal največjo pozornost petju.

Cerkveno petje so v srednjem veku zelo gojili. V svojem delu o izvoru rimskega korala⁹ pravi A. Gastoué, da se v tistem času — in to je veljalo tudi za področje vzhodne cerkve — ni moglo misliti duhovnika z grdim glasom ali takšnega, ki ni dobro poznal obrednega petja. Koliko so cenili petje, govore primeri, ko so šli v skrajnost, da so dobri pevci dobili diaconat skoro brez vsake druge izobrazbe.¹⁰ Zato bi bilo torej povsem umestna in upravičena domneva — tudi ko bi ne imeli na voljo podatkov, ki to izrecno potrjujejo — da je sv. Sava dobro poznal obredno petje in da ga je s svojo reorganizacijo srbske cerkve tudi zajel. V omenjenih biografijah najdemo na nekoliko mestih podatke, ki govore ne le o njegovem poznavanju obrednega petja, ampak tudi o tem, da je bil glasbeno nadarjen in da je imel zelo lep glas. V tem smislu je posebno važen podatek, ki ga daje on sam v biografiji Štefana Nemanje, ko se primerja s ptičem, ki ima sladek glas. To je tisto mesto,¹¹ kjer sv. Sava govori, kako je njegov oče, potem ko je proti koncu svojega življenja postal menih (1195), prišel na Sveto goro, da bi videl njega, svojega sina, ki si ga je tako zelo želel: »In prispe na livado pokoja — pravim na Sveto goro, kjer najde kot ptico s sladkim glasom meniha, ki ga je želel, cvet iz korenine njegove — in odpočije se na krasni livadi, na kateri poje ptica, ki menja glasove ter se nasiti z njenim petjem.« Če ocenjujemo sv. Savo po tistem, kar je storil, sodim, da ni vzroka, da pojmujemo njegove izjave kot pretirane tudi tedaj, kadar zvene nekoliko neskromno. Sicer pa tudi menih Teodozij izrecno govori o nadarjenosti sv. Save, ko navaja, da se sv. Sava od vseh »loči po petju«.¹² »Nedostojnih in škodljivih pesmi mladeniških želja, ki do kraja slabe dušo,«¹³ verjetno narodne ljubezenske pesmi, sv. Sava ni maral, zato pa je toliko bolj cenil duhovne. Nadarjenost in ljubezen za pesem je podedoval od očeta, ki je rad poslušal

⁷ Menih Teodozij, Biografija sv. Save (gl. pod 1), poglavje 16. in 17.

⁸ Ib., poglavje 10 in 14.

⁹ A. Gastoué. Les Origines du Chant Romain, Paris, 1907.

¹⁰ Ib., str. 98.

¹¹ Sv. Sava, Biografija Stevana Nemanje (gl. pod 1), pogl. 7.

¹² Menih Teodozij. Biografija sv. Save, pogl. 7.

¹³ Ib., pogl. 1.

pesmi, pa tudi sam je pel: v Vatopedu so oni »živeli v duševni radosti, v petju«,¹⁴ »ponoči in podnevi niso njih usta zastala, a njih petje ni umolknilo«. ¹⁵

Obrednega petja po hagiopolitski tradiciji (čigar najvažnejša pridobitev je, kot rečeno, Damaskinov Oktoehos in obla notacija) se je sv. Sava naučil v grškem samostanu Vatopedu. V že omenjenem podatku, v katerem sv. Sava navaja, kako je menjal glasove, ko je pel svojemu očetu, vidimo prvo aluzijo na sistem osmeroglasnika, ki je bil za Štefana Nemanjo novost. Takšnih aluzij je še nekaj in tako tudi ni brez pomena v navedenem lastnem delu npr. mesto, kjer govori, da je njegov oče umrl zjutraj, ko je začelo cerkveno petje in da je izrekel blaženi glas in sladki glas »Hvalite boga«. Citati, ki jih sv. Sava navaja iz Damaskinovih pesmi, pa določajo omenjene aluzije še bolj naravnost. In končno najdemo izrecno potrdilo, da je prenesel petje, katerega se je naučil v Vatopedu, v šestem poglavju Biografije sv. Save na tistem mestu, kjer se govori o prvih aktih v zvezi s še le dokončanim samostanom Hilandarom: oni »se združijo v gospodovo bratovščino¹⁶ in uzakonijo po običaju ustavo o bogoslužju in petju, ki so se ga naučili v Vatopedu.«

Prva skrb sv. Save in njegove bratovščine je bila verjetno, da po »ustavi o bogoslužju in petju« prevedejo obredne pesmi v domač jezik. To delo je bilo (najbrž ne docela) že opravljeno, ko je živel njegov oče, kar domnevamo iz podatkov,¹⁷ ko sv. Sava opisuje mrtvaško opravilo in pogreb svojega očeta v Hilandaru: »potem ko se je zdaniło . . . so začeli peti tradicionalne pesmi . . .«, prišli so mnogi menihi raznih narodnosti, »da se mu poklonijo in mu z veliko častjo zapojejo. Peli so najprej Grki, potem Iveri, nato Rusi, za Rusi Bolgari, potem spet mi, njegova zbrana čreda«. In ob priliki spominskega bogoslužja za pokojnim reče sv. Sava po večerji, preden se povzpne na stolp, prvemu duhovniku: »Jaz, oče, grem na stolp, da opravim s svojimi brati v svojem jeziku jutranjo svečanost, a vi, oče sveti, opravite z vsemi svojimi tu v veliki cerkvi predpisano jutranje petje ob priliki spominskega bogoslužja na grobu mojega očeta.«¹⁸

To predpisano petje, ki se ga je naučil na Sveti gori v Vatopedu in uzakonil v Hilandaru, je sv. Sava po hagiopolitski tradiciji prenesel pozneje v Srbijo. Menih Teodozij to izrecno navaja, ko poroča o delu sv. Save in o vsebini tega dela, kako je sv. Sava potoval po deželi in utrjeval krščanstvo ter povsod po cerkvah uvajal obred in petje po izročilu in pravilu Svete gore: »Utrjuje vse tradicije po pravilu z obredjem in petjem, ki se ga je naučil na Sveti gori.«¹⁹

Da bi sebi olajšal delo pri reorganizaciji srbske cerkve in to opravil z večjo veljavo, je sv. Sava poudarjal, da to dela po volji svojega očeta,

¹⁴ Ib., pogl. 10.

¹⁵ Ib., pogl. 13.

¹⁶ Ta bratovščina je bila na začetku maloštevilna, vendar jo je sv. Sava hitro po očetovi smrti povečal na dvesto. (Gl. sv. Sava, Život Stevana Nemanje, pogl. 11.)

¹⁷ Sv. Sava, Život Stevana Nemanje, pogl. 10.

¹⁸ Menih Teodozij, Biografija sv. Save, pogl. 7.

¹⁹ Ib., pogl. 10.

ker mu je ta ukazal na smrtni postelji, »da dovrši mnogo, kar je nedovršenega po srbskih cerkvah«. ²⁰ Vendar pa ga je v tem delu, kot je videti, oviralo to, da je bila srbska cerkev v organizacijskem pogledu podrejena nadškofiji v Ohridu. Zato je, brž ko se mu je nudila priložnost, napravil potrebne korake l. 1219 v Nikeji in uspel spričo neugodnih razmer, v katerih je bila tedaj bizantinska cerkev in država, ne samo da loči srbsko cerkev od ohridske nadškofije in da dobi sam nadškofovski položaj, ampak da izposluje za svojo novo ustanovljeno nadškofijo neodvisnost od bizantinske cerkve. Na povratku iz Nikeje je sv. Sava vzel s Svete gore, iz Hilandara, izbrane učence za škofe, iz Soluna pa vse potrebščine in »zakonske knjige«. ²¹ Iz tega sklepamo, da v tistem času še niso bile prevedene vse potrebne cerkvene knjige, ali pa se ta podatek nanaša na nove knjige, ki so nastale za potrebe uvajanja jeruzalemske tradicije. Ko je prišel v Srbijo, je sv. Sava delal mnogo svobodneje in energičneje na reorganizaciji srbske cerkve po načrtu, ki mu ni manjkala določena politična osnova pa tudi gotova težnja po ekspanziji. Tako postavlja npr., kadar gre za vprašanja teritorialne organizacije cerkve, sv. Sava — v dogovoru z bratom »samodržcem« in »blagorodniki« — škofe (ob sami meji dežele), posvečuje duhovnike, diakone, poddiakone in lektorje, »vsakega za vsako stran«. Vendar pa, kadar je govor o strogo cerkvenih vprašanjih, o vprašanjih bogoslužnega obredja in cerkvenega petja, stalno poudarja, da prenaša vse tako, kot se je naučil v Vatopedu na Sveti gori: »vse nedelje in velike praznike, kot je običaj na Sveti gori, organizira v cerkvi (Studenici) celonočno petje . . .«. ²² V Žiči, potem ko je posvetil cerkev (cerkev velika, toda še ne poslikana), . . . »noč in dan ne preneha vseh marljivo učiti« in dá jim »zakonske knjige, da po izročilu apostolov in svetih očetov uče ljudi« ²³ (podatek jasno kaže, da je govora o jeruzalemski tradiciji, ki je sprejeta prav zato, ker so sodili, da je najbolj verno ohranila izročilo apostolov in cerkvenih očetov). V samostanih »menihi zbirajo zборе in jim ukazujejo, da se drže zakonske ustave in cerkvenega bogoslužja«. ²⁴

Obrnimo pozornost na očitno razliko v podatkih o cerkvenem petju v Srbiji pred in po intervenciji sv. Save. Medtem ko se v podatkih o petju, ki se nanašajo na zgodnejše obdobje, samo površno navaja, da so peli »pesmi in psalme«, »duhovne pesmi« ali kratko malo »speve«, pa se po intervenciji petje vselej točneje označuje kot »zakonito«, »predpisano«, »uzakonjeno« ipd. Tako so npr. ob pokopu Štefana Nemanje »izkazali spoštovanje s predpisanimi nagrobnimi pesmimi«; ²⁵ ob letni spominski svečanosti »so zvečer odpeli psalme, ki so bili uzakonjeni za spominske svečanosti pokojnih«; ²⁶ pri jutranjem obredu so peli tisto, »kar je dolo-

²⁰ Ib., pogl. 6.

²¹ Ib., Biografija sv. Save, pogl. 13.

²² Menih Teodozij, Biografija sv. Save, pogl. 14.

²³ Ib., pogl. 14.

²⁴ Ib., pogl. 14.

²⁵ Ib., pogl. 6.

²⁶ Ib., pogl. 7.

čeno za spominsko bogoslužje za umrle«;²⁷ »in odpojejo, kar je treba«;²⁸ »zakonito večerno obredje«²⁹ itd.

Na svojih potovanjih po Bližnjem vzhodu, ki jih je sv. Sava napravil po vzorcu Svete gore, pride sv. Sava v neposreden stik z najvažnejšimi cerkvenimi središči in deloma omogoča vpliv vzhoda na razvoj Srbske cerkve brez posredovanja Bizanca. To je vidno iz številnih odlomkov Biografije sv. Save. Tako na povratku iz Palestine ob bivanju v Hilandaru »poučuje v blagor predstojnika samostana in bratov«,³⁰ potem pa, ko je prisel v Srbijo v samostanu Studenici, »poučuje predstojnika in brate«. »Na poti po deželi svojega naroda« in »v vseh samostanih razlaga ustave in običaje meniškega življenja, kakor je to videl na Sveti gori in v Palestini in Aziji«. ³¹ To poudarjanje neposrednega vpliva vzhoda je važno. Tuji muzikologi so že zdavnaj opazili prav to zanimivo komponento v srbski srednjeveški dekorativni³² in glasbeni umetnosti. H. Besseler,³³ že pred njim pa E. Wellesz imata verjetno prav, ko vidita v srbskem petju močan vpliv Sirije. Ta vpliv se vidi ne samo v načelu konstrukcije tonskih načinov, ampak v tonalnem sistemu zlasti petega in šestega tona, ki ni diatonski in ki so ga nekateri muzikologi napak pripisovali vplivu tiste glasbe, ki so jo prinesli s seboj Turki (oziroma Cigani).

Preden je šel sv. Sava drugič v Palestino, je »pozval svoje škofe in ko jih je mnogo učil o cerkvenih uredbah in o zakonskih pravilih, jim je govoril: In zdaj spet prosim vsakega od vas mojih, da vse, kar slišite in vidite in prejmete in razumete, brž ko se izučite, ohranite trdno in neporušljivo«. ³⁴

Verjamemo, da se je izročilo sv. Save, ki se v tistem času ni razlikovalo od svetogorskega-bizantinskega, ohranilo na začetku »trdno in neporušljivo«, vendar pa je že sam sv. Sava dal, morda tudi nehote, temelje poznejšemu svobodnejšemu razvoju srbskega cerkvenega petja v odnosu do grškega, ko je najprej vzpostavil tesnejši stik z Bližnjim vzhodom in obšel Bizanc in ko je potem dosegel samostojnost srbske cerkve, ker je bilo njegovo izročilo neposredneje odvisno od razvoja srbske cerkve in države. V tem pogledu je bil zelo pomemben dogodek, ko je že prvi naslednik sv. Save, Arzenij I, prenesel sedež nadškofije iz Žiče v Peč in posebno, ko je car Dušan leta 1346 s postavitvijo nadškofa Janjičija na položaj patrijarha, izzval prelom s carigrasko cerkvijo.

Razen v opombah navedena dela so upoštevana še naslednja:

Charles Diehl, *Histoire de L'Empire Byzantin*, Paris 1924.

Egon Wellesz, *Byzantinische Musik*, Breslau 1927.

Otto Ursprung, *Katholische Kirchenmusik*, Berlin 1931.

P. Panoff, *Altswlawische Volks— und Kirchenmusik*, Berlin 1931.

²⁷ Ib., pogl. 7.

²⁸ Ib., pogl. 9.

²⁹ Ib., pogl. 9.

³⁰ Menih Teodozij, *Biografija sv. Save*, pogl. 16.

³¹ Ib., pogl. 17.

³² Henry Martin, op. c., str. 29.

³³ H. Besseler, *Musik des Mittelalters und der Renaissance*, Berlin 1931, str. 53.

³⁴ Menih Teodozij, op. c., pogl. 17.

A. Gastoué, Cours de Chant Grégorien, Paris, 1917.
Ferdo Šišić, Priručnik izvora hrvatske historije, Zagreb 1914.
St. Stanojević, Sveti Sava, Beograd 1935.
Kosta Manojlović, Muzičko delo našeg sela, Beograd 1929.

SUMMARY

There can be no doubt that the emergence of the Bogumils during the 12th century gave rise not only to a ferment in the life of the Serbian Church but also to changes in the organization and in liturgical forms and in this connection an inevitable deviation from the liturgy of the ruling Byzantine Church. Thus we may accept the hypothesis that already by this period the ritual singing of the Serbian Church had begun to vary from the original Byzantine. We may imagine the same process — characterised by the tendency to simplify the original Byzantine melody — both with the Bogumils and with the rest of the Serbian Church, on one hand due to the simplicity to which the Bogumils were inclined and on the other to the small number of churches, mostly neglected.

A change comes about in the second half of the 12th century in the period of Stevan Nemanja when the Serbian state took a determinedly negative stand against Bogumilism and when in these circumstances and in this spirit a need was felt to set the Church in order. From our information about ritual church singing in Serbia before Stevan Nemanja as well as during his rule, we must conclude that also in this very important field of liturgy the same need was felt. However, the true reform of liturgical singing, as can unambiguously be seen from Sava's Life of Stevan Nemanja and the life of St. Sava by Theodosius the Monk, was carried out by Rastko, Stevan Nemanja's youngest son, when, as Sava I, he established the Serbian autocephalous archiepiscopate. The reform was necessary for a number of reasons; because in the circumstances mentioned above, the singing had deviated from the Byzantine, because in a sense it had become out-of-date, because the order and the place of individual hymns in the liturgy had been destroyed and because at about that time the Byzantine Church (and after her, other Orthodox churches in Europe) had at last accepted the hagiopolitical tradition.